

Szajbély Mihály

BÁLINT TIBOR (ÚJSÁG)ÍRÓI PÁLYÁJÁNAK ALAKULÁSTÖRTÉNETÉRŐL*

A napilapokban publikáló író az örökkévalóság helyett a másnapnak dolgozik. Írásai érdekesek és színesek, jobb lapok esetén színesek és tanulságosak. Alakja a 19. század második fele óta ismert. A tér, melyet akkor betöltött, leginkább a vastag vonal alatti egyharmad, a tárcarovat. Neve felbukkant máshol is, de szerepe az információs részekért felelős újságírókéhoz képest járulékosnak tűnt. De ez csak látszat. Valójában ő, pontosabban ő és társai tették megkülönböztethetővé az egyik lapot a másiktól. Kálnoki Izidor azt fejtegette *Hogy készül az újság ma?* című, 1908-as esszéjében, hogy a napilapok azonos híryanagból dolgoznak, s hogy mégis saját arcuk van, azt azoknak az egyéni hangon megszólalni képes munkatársaiknak köszönhetik, akik „tárcában vagy vezércikkben, apró karcolatban vagy nagy elmefuttatásban, tarka-barka krónikákban, vagy nagy kritikai szemlékben megírják azokat a dolgokat, amiket csak ők tudnak elgondolni, vagy csak ők tudnak abban a formában elmondani”.¹ Kálnoki, maga is e típus megtestesítője, *Az Újság* című lapban megjelent munkáiból alkalmasint összeválogatott egy-egy kötetet.² Olvasói örülhettek, hogy kedvelt szerzőjüket a könyv lapjain látják viszont, a médiumváltás azonban nem biztosított számára örökkévalóságot: nevét, egykor népszerű író-újságíró társaihoz hasonlóan, ma már csak néhány régi lexikoncikk őrzi.

Bálint Tibor pályafutása e 19. századi írotípus kései homológjaként indult. Kezdetben napi-, később inkább heti- és havilapokban megjelent írásai jó tollal és színesen megírt, az *utile et dulcét* a kor napi elvárásainak megfelelően hasznosító szövegek. Aligha is lehettek volna mások. Első írását, a *Vasöntők versenyét*, még levelezőként adta közre az *Igazság* egyik 1952-es nyár eleji száma,³ de két hónappal később már

* A tanulmány az NKFI Alapból megvalósuló, OTKA K 132124 „Történetek az irodalom médiatörténetéből” kutatási projektum keretében készült.

- 1 VULPES (KÁLNOKI) Izidor, *Hogyan készül az újság ma? = A Magyar Bobémvilág. Budapesti Újságírók Almanachja 1908-ra*, szerk. SZERDAHELYI Sándor, Budapesti Újságírók Egyesülete, Budapest, 1908, 64.
- 2 *Az ördög bibliája. Egy kártyakirály tanításai*, Singer és Wolfner, Budapest, 1905; *A baccasztal mellől*, Schenk, Budapest, 1908; *A helyi vonat*, Schenk, Budapest, 1911; *Éjszakai kóborlások*, Schenk, Budapest, 1911; *Füst és hamu*, Athenaeum, Budapest, 1913; stb.
- 3 BÁLINT Tibor levelező, *Vasöntők versenye*, *Igazság* 1952. július 15., 1.

a napilap munkatársaként jegyezte az *Ifjúmunkások beszélgetnek a kommunizmus nagyszerű távolatairól* című tudósítását.⁴ Az (újság)írótól akkor egyértelmű iránymutatást vártak, a jó kiemelését, a rossz megbélyegzését, a kommunista célok szolgálatát. „Az író az emberi lélek mérnöke” – mutatott irányt Sztálin, „a művészi alkotások valóságosságának összhangban kell lennie a dolgozó embereknek a szocializmus szellemében való átalakításával és nevelésével” – értelmezte Sztálin szavait Zsdanov.⁵

Emiatt válhatott a lapok belletrisztikai rovatában vezető formává a tanulságos rövid történet, a karcolat, mely Bálint Tibornak hamarosan fontos műfajává vált. Az Igazság, az Ifjúmunkás, majd a Falvak Népe után máshol is jelentkezett vele, főként az Utunkban, mely 1955-től kezdve legfontosabb publikációs fórumává lett.⁶ A közvetített értékek a sematizmus időszakának múltával változtak,⁷ elmaradt a tanulságok szájbarágós megfogalmazása, változott a hangnem, a történetek végére jutva azonban az olvasónak aligha lehettek kétségei afelől, hogy a szerzői intenció szerint milyen álláspontot kell elfoglalnia. Ugyanez igaz Bálint Tibor novelláira; a karcolat és a novella határvonalát egyébként az ő esetében különösen nehéz lenne kijelölni.

Rövid írásait, századfordulós elődeihez hasonlóan, időnként kötetekbe válogatta, és örültek az ő olvasói is, hogy egybegyűjtve viszontláthatták azt, amivel korábban más környezetben találkoztak. A kötetbe gyűjtés azonban most sem változtatott a napi érdekeltségen. Napi érdekeltségen nem azt értem, hogy minden esetben aktuális napi problémákhoz szólt volna hozzá. A kultúrpolitikai prés lazulásával erre már nem volt szükség. De mindvégig irányítani igyekezett az olvasót érdekes és könnyen emészthető szövegeivel. Úgyesen hozott létre újabb és újabb formákat a karcolat jól ismert médiumából, miközben (szükségképpen) lemondott a médium megújításáról, a valódi eredetiségről.⁸ Az *Angyaljárás a lépcsőházban* (1966), a *Császár és kalaposinas*, a *Nekem már fáj az utazás* (1973), a *Mennyei romok* (1979) vagy a többi hasonló

4 BÁLINT Tibor, *Ifjúmunkások beszélgetnek a kommunizmus nagyszerű távolatairól*, Igazság 1952. szeptember 10., 3.

5 TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *Sztálin és a költészet*, Tiszatáj 1949/4., 233–234.

6 DEMETER Zsuzsa, *Bálint Tibor. Esszék, tanulmányok*, MMA, 2022, 10.

7 BALÁZS Imre József, *Antropológiai szempontok a Gheorghiu-Dej korszak rövidprózájának megközelítéséhez = A sztálinizmus irodalma Romániában. Tanulmányok*, szerk. Uő., Komp-Press, Kolozsvár, 2007, 63–91.

8 NIKLAS LUHMANN, *Das Medium der Kunst* = Uő., *Schriften zu Kunst und Literatur*, hrsg. Niels WERBER, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2008, 127–129.

gyűjteményes kötet írásait ma már aligha olvassuk a *Zokogó majom*hoz hasonló szellemi izgalommal, még ha a kötetcímek a magyar irodalom legszebbjei közül valók is. Ha olvassuk őket egyáltalán, mert alighanem igaza van Demeter Zsuzsának, amikor óvatosan bár, de megkockáztatja, hogy Bálint Tibor mára egykönnyes szerzővé vált.⁹

A *Zokogó majom*, Bálint Tibor életművének alakulástörténete felől nézve, igazi meglepetés. És nem csupán a formaváltás, a rövidpróza felől a nagyepika felé való fordulás okán, hanem a regény médiumának egyénivé és egyszerivé formálása miatt. Erre egyebek mellett azért volt lehetősége, mert a közléssel párhuzamosan készül, folytatásos tárcaregény ismeretlen fogalom volt a rendelkezésre álló lapokban, így eleve nagyobb mozgásteret biztosító könyvregényben gondolkodhatott. Közben ismét csak igaza van Demeter Zsuzsának, amikor a rövidtörténetek és nagyregény között a folytonosságot emeli ki. A lírai hangoltság, amelyet már a *Zokogó majom*ról szóló első kritikák észrevettek, s amely a későbbi szakirodalom epiteton ornansa maradt, meghatározó vonása karcolatainak. A folytonosság további jele, hogy a regény egyes alakjai, történetei és motívumai jelen vannak a szerző korábbi írásaiban.¹⁰ *Csendes utca* című 1963-as könyvének *Láncreakció* és *Az elvarázolt lány* című novellái Hektor és Böske történetének korai variációi. De Hektor felbukkan az *Angyaljárás a lépcsőházban* című gyűjtemény *Sötétkamra* című novellájában is. A *Rokonértelmű szavakban* a *Zokogó majom* első fejezetének motívumaira ismerhetünk, amikor Böske temetése után Kálmán céltalanul kószál a városban – csakhogy itt nem Böskét, hanem Hektort temetik. A példákat lehetne még sorolni. Most mégis inkább arra hívnám fel a figyelmet, hogy Bálint Tibor nem csupán a nagyregényben hasznosította régebbi szövegeit. *Búcsú a rövidnadrágtól* című 1964-es ifjúsági regényének második fejezete például debütáló kötetének egyik novelláját – az *Érettségi* címűt – helyezi új szövegösszefüggésbe, a hetedik fejezet pedig a *Sanyika* rekapitulációja. A nikkelezett szemmértékről szóló tréfa felbukkan az *Érettségi*ben, ismétlődik az említett ifjúsági regényben, majd a *Fekete Péter*ben kifejezetten róla szól az egyik történet (*A nikkelezett szemmérték*). Lesz majd dolga a kritikai kiadásnak: az újrahasznosítás az újságokba dolgozó, állandó penzum megteremtésének szorításában alkotó szerzők természetes gesztusa.

Vannak tehát jelei a folytonosságnak, máshonnan nézve azonban ez másként látszik. Én a magam nézőpontjából most az egyediséget

9 DEMETER, *I. m.*, 55.

10 *Uo.*, 25–26, 74–75.

eredményező fordulatot szeretném hangsúlyozni, melyet abban látok, hogy az értékek pontos kijelölésének a helyére a nagyregényben a *beleérző értéksemlegesség* lépett. A közbeeső disztópia, az *Önkéntes rőzsák Sodomában* (1967) sajátos határhelyzetet foglal el. A város új tömbházait elárasztó bűz, Bodor Ádám néhány évvel később született munkáihoz hasonlóan, a kommunista építőmunka mögött meghúzódó rothadást allegorizálja. Az allegória azonban nem tűri az értéksemlegességet: ellenutópia csak az utópia horizontján, valódi értékek mentén hozható létre. A *Zokogó majom* viszont minden tekintetben semleges álláspontot foglal el. Ahogyan a gyermek természetesként fogadja el azt a világot, amelybe beleszületik, átérzi az örömet és a fájdalmat, sír vagy nevet, de valami magától értetődő adottságként él át mindent, úgy viselkedik a mű elbeszélője.

A regény értéksemlegessége persze nem azt jelenti, hogy ebben a világban nincsen *jó* és nincsen *rossz*. De *jó* és *rossz* között nincs egyenes választóvonal, nincsenek térfelek. És végképpen nincs elbeszélői állásfoglalás, de még sugallat sincsen arra nézve, hogy az olvasó hogyan foglaljon állást. A jónak és a rossznak foltjai vannak, nem térfelei, és e foltok úgy viszonyulnak egymáshoz, mint egy vastag ecsettel felkent, régi olajfestményen a hajszálvékony repedések hálója által elválasztott felületek: közöttük a választóvonal csak közel hajolva észrevehető. Mi, olvasók persze detektálhatunk jót és rosszat. De a rosszat megbélyegezni mi sem vagyunk képesek, mert az ábrázolt alakok cselekedetei és jellemvonásai a Hippolyte Taine-i értelemben a milió által determináltak. Bálint Tibor alkalmasint naturalistákat idéző leírásai ezt kétségtelenné teszik. Mégsem borzadunk felettük, mert élni igyekvésük közben elpiszkolódó alakjait kiemeli a sárból az írói megértés.

Beleérző értéksemlegesség, valóban.

A porcelángyárnak a Szamos apró szigetére kihordott hulladékában a gyerekek törött nipelket találnak, kimentik őket, a külvárosi utcán a házak előtt „sánta angyalok egyensúlyozták magukat, s úgy mosolyogtak át a kerítés lécein, mintha leplezni akarnák fogyatékoságukat”.¹¹ Fogyatékosak, de fogyatékoságukról nem tehetnek, csonkaságukban pedig szépség rejlik: pontosan olyanok, mint a regény szereplői.

Annak az írói gyakorlatnak az ismeretében, amelyet Bálint Tibor a karcolatokban kialakított, e párhuzam kiemelését és néven nevezését,

11 BÁLINT Tibor, *Zokogó majom. Egy élbetetlen család kálváriája*, Kriterion, Bukarest, 1970², 20.

kommentálását várnánk. A *Zokogó majom* világától mi sem áll ennél távolabb. Az elbeszélő egy általa otthonosan ismert világ érzékelhetővé tételén dolgozik. Az érzékelhetővé tétel a hajdani komplexitás lehetséges világgá, immár áttekinthető és elbeszélhető komplexitássá alakítását jelenti. A feldolgozott anyag minősége eközben nem változik. Mert rendezni és leírni az érzékleteket lehet érzéklet-voltuk kiiktatása nélkül, az érték kategóriákba való átfordítás azonban már megszüntetésükhöz vezetne.

Én úgy látom, a regény lírai hangoltságát az érzékletekhez való ragaszkodásnak köszönheti. Ugyanakkor e líraiság mögött nem impressziók és hangulatok érzékeltetése áll, mint a költészet esetében, hanem részletező leírások. A részletező leírás pedig azért nem vezet naturalizmushoz, mert a naturalizmus annak aprólékos bemutatására törekszik, ami van (még ha ez végrehajthatatlan program is), Bálint Tibornál viszont a részletezés nem a valóság, hanem a valóság érzékelésének, pontosabban az érzékelés érzékeltetésének a szolgálatában áll.

Innen nézve a *Zokogó majom* valóban előzmény nélkülinek tűnhet. Az írói életművek azonban mindig szervesen épülnek, és ez arra int, hogy a fordulat pusztá hangsúlyozása helyett a beleérző értéksemlegesség rejtett előzményeinek a nyomába eredjek.

*

Bálint Tibor a napi- és hetilapok olvasóközönségének igényeit szem előtt tartva dolgozott, a mindenkori ideológiai elvárásokat azonban nem hagyhatta figyelmen kívül. A hozzájuk való igazodás volt a megjelenés záloga. A kétféle szempont összehangolása nem lehetett egyszerű, a kései olvasónak könnyen támadhat az a benyomása, hogy a szerzőnek nem sikerült a fából vaskarikát faragnia. Ám ami bántóan tendenciózusnak tűnhet ma, az a korabeli lapok kontextusában egyfelől üdítő, másfelől ideológiai kritikára okot adó lehetett. Demeter Zsuzsa találó megfogalmazását idézve, „a pozitív hős típusát igen korai novellái után hamar a »pozitivizálódó hősre« cseréli, s életképeiben minden intés ellenére is ragaszkodik a kisszerű konfliktusok ábrázolásához [...]. Bálint Tibor túl jó író ahhoz, hogy meg tudjon felelni az ötvenes-hatvanas éveket uraló ideologikus irodalomszemléletnek [...]»¹²

S hogy milyen elvárásoknak milyen módon kellett (volna) megfelelnie, annak érzékeltetésére most csak egyetlen példát szeretnék idézni

12 DEMETER, *I. m.*, 17.

Kántor Lajosnak *A kollektívizmus élménye felé* című írásából, mely 1960-ban jelent meg az Utunkban. Kántor itt azért kárhóztatta *Pediculus vestimenti* című írását, mert az nem éri el „a kívánt hatást”, a reakciós szemléletű tanár leleplezését és elítélését. Éspedig azért nem, mert „Bálint Tibor a tanár, s az úri diákok ellenséges magatartását azzal indokolja, hogy – félnek a tetűtől. Ebben a karcolatban a szegénység elsősorban a piszkosságban, a tetvességben jelentkezik! Bálint így természetesen arról nem tud beszélni az olvasónak, hogy az az iskola akkor sem nézte volna jó szemmel a proligyereket, ha történetesen nem tetves. Szemléleti hibáról van tehát szó, amely károsan hat vissza az írásra.”¹³

A *Pediculus vestimenti* egyébként ugyancsak a *Zokogó majom* előzményei közé tartozik. A regényben Kálmánka kerül ingyendiákként a gimnáziumba, tetűkkel neki ugyan nincs gondja, de a számára idegen környezetben nehezen találja a helyét. *Édesanyám* című fogalmazványát azonban az irodalomtanár remekműnek minősíti, felolvassa az osztály előtt, majd hozzát teszi: „Az egyéni észlelés mély és őszinte kifejezésének vagyunk tanúi!”¹⁴ Az önéletrajzi fogantatású regény e kis epizódja arról tanúskodik, hogy írói hajlama Bálint Tibort eleve az egyéni észlelés, a nagyregényben megvalósított beleérző értéksemlegesség irányába vitte volna.

Ilyen írások publikálására azonban akkor nem nyílt tér. Hogy ő mégis próbálkozott velük, arról az Utunk irányzatossága fölött őrködő főszerkesztőnek, Létay Lajosnak 1962 elején, a romániai írók országos kongresszusán elhangzott szavai tanúskodnak. Létay arról beszélt e fórumon – melyet egyébként a Kommunista Párt főtitkára, Gheorghie Gheorghiu-Dej nyitott meg –, hogy a szerkesztőségek fontos szerepet játszanak a szerzők eszmei irányításában. Munkájuk eredményességét Bálint Tibor példájával igazolta, aki

[...] éveken át olyan karcolatokat hozott a szerkesztőségbe, amelyekben tanújelét adta atmoszférateremtő képességének, de amelyekben a hamis színeket hajszolva, a külváros régi elemeinek ábrázolására szorítkozott. A szerkesztőség figyelmesen elemezte a fiatal prózaíró karcolatait. Igényességgel és szeretettel folytatott munkánkat, amelyet az *Igazság* című helyi pártlap és az *Ifjúmunkás* szerkesztői is támogattak, végül siker koronázta. A fiatal prózaíró ma aktuális témájú, derűt sugárzó, rendkívül sikerült portrékat és karcolatokat ír.¹⁵

13 KÁNTOR Lajos, *A kollektívizmus élménye felé*, Utunk 1960. november 25., 2.

14 BÁLINT, *Zokogó majom*, 364.

15 *Felhasználások az írók országos értekezletén – Létay Lajos*, Utunk 1962. február 16., 8.

Valóban?

Az Utunk kritikai rovatának vezetője, Marosi Péter korántsem ilyen derűt és optimizmust sugárzó hangon nyilatkozott egy évvel később Bálint Tibor *Négyzetgyök és Kikapcsolódás* című, a hetilapban frissen megjelent karcolatairól. Megoldatlanoknak, teljességgel nyitva hagyottnak nevezte ezeket az írásokat, „[...] amelyekben érdekesen rajzolja meg egy meglehetősen magányos ifjú értelmiségi mindennapos belső, lelki kalandjait, éppen csak az nem derül ki ezekből a rajzokból, a legáttételesebb formában sem, mi hát a tulajdonképpeni célja velük szerzőjüknek? Illetőleg: annyi célt magyarázok beléjük, amennyit akarok, de egyik se bizonyos. Ez pedig eszmeileg és művészileg is aláaknázza ezeket a karcolatokat. Úgy indulnak, hogy valami érdekes, jelentős problémát remél az olvasó, aztán valósággal eltörpülnek, eljelentéktelenednek céltalanságukban.”¹⁶

A Marosi által kifogásolt írások nem tartoznak Bálint Tibor legjobb munkái közé. De minket nem a céltalanságuk zavar, hanem az, ahogyan a jó atmoszférájú történeteket rejtett tantörténetekké alakítja. A korabeli olvasók viszont éppen azt értékelték, amit a kritikus nehezményezett: az írások nem vezettek a tanulságok harsány kimondásához. Marosi bírálata mögött egyébként szilárd ideológiai konszenzuson nyugvó megfontolás állt. Az Utunk korábbi főszerkesztőjének, Földes Lászlónak a megfogalmazásában: „amiért a sematizmus ujjal mutogatott, hogy ez jó, ez rossz, attól mi még nem mondhatunk le arról, hogy megmutassuk, bizony ez jó, ez pedig rossz; [...] attól még nem mondhatunk le az irodalom nevelő szerepéről”.¹⁷ A zsidó származású szerzőt e cikkének megjelenése után fél évvel elmozdították főszerkesztői posztjáról, kizárták a pártból, és publikálási tilalommal sújtották. Persze nem nézeti tarthatatlanságának esett áldozatul, hanem a népies-urbánus csatározások pártkáderek között zajló, groteszk erdélyi változatának. A személyes bosszút egyértelművé teszi, hogy az ellene szóló feljelentést megfogalmazó marosvásárhelyi írók egyike, Gálfalvi Zsolt¹⁸ még 1963-ban is Földessel egybehangzó módon és a jelzett ideológiai konszenzus jegyében vetette Bálint Tibor szemére: figyelmét elsősorban a negatív szereplők aprólékos lélektani ábrázolása

16 MAROSI Péter, *Néhány novelláról*, Utunk 1963. május 24., 4.

17 FÖLDES László, *Ábrázolás és ítélet*, Utunk 1958. január 30., 8.

18 Társai Hajdu Győző és Sütő András voltak; vö. Stefano Bottoni vérfagyasztó tanulmányát: BOTTONI, *A hatalom értelmisége – az értelmiség hatalma. A Földes László ügy*, Korall 2004. december, 113–134.

köti le, a pozitív oldal elhanyagolása a konfliktusok társadalmi vetületének elhomályosulásához vezet, „az író eszmeileg nem értékeli elég alaposan, átgondoltan az élet jelenségeit, megelégszik a regisztráló jelzéssel, ahelyett, hogy állásfoglalását a konfliktus teljesebb megrajzolásával művészileg érvényesítene”.¹⁹

Létay Lajos vállveregető sorainak tanúbizonysága szerint Bálint Tibor szívesen lemondott volna az irodalom Marosi, Földes és Gálfalvi által körülírt nevelő szerepéről, de erre 1962–63 táján még nem volt lehetősége. A tűréshatárt viszont, az őt ért bírálatok tanúbizonysága szerint, folyamatosan próbálgatta. S erre jó oka volt. Az ideologikus elvárások évről évre szelídültek, komoly jelei mutatkoztak a kommunizmus „emberarcúvá” formálódásának,²⁰ s végső soron e folyamat tette lehetővé 1969-ben a *Zokogó majom* megjelenését.²¹

A hatvanas évek elején azonban a nagyregényben megtestesült ars poetica még nem belletrisztikai művekben, hanem olyan gyűjteményes kötetekről szóló ismertetőkből bontakozott, amelyek egyszerre igazolták, inspirálták és tudatosították saját írói törekvéseit. Különösen szembeűnő ez Bródy Sándor novelláinak a Magvető Kiadónál 1960-ban megjelent kétkötetes válogatásról szóló könyvajánlóban: „[...] a kisemberek könnyes, szenvedő arca [...] nála bukkan fel először. [...] Erény és szépség diadalát hirdeti, minden szociális igazságtalanság fölött [...]. Örökké valami tisztát és egyszerűt szeretett volna írni, valami légiest és kakukkfűszagút [...]. Meghal egy pék, egy lány kiáll reklámcsinálónak az olcsó bazár elé, Erzsébet dajka lesz, s egy homályos vendéglő párájában ingyenkedő kispolgárok várják kocogva és gyűlölködően a pincért, a friss, főtt húst. [...] mindaz, amit sietve, vázlatosan írt [...], elégséges ahhoz, hogy utódai [...] szinte topográfiailag érezzék a valóság egy-egy területének éles kontúroiban kidudorodó felszínét.”²² Érdeemes lenne Bródy novelláit összeolvasni Bálint Tibor nagyregényével. Erre való tér híján itt csak hipotetikusán fogalmazom meg, hogy

19 GÁLFALVI Zsolt, *Az elvarázsolt hétköznapok*, Igaz Szó 1963. október, 359.

20 LUCIAN BOIA, *A román kommunizmus különös története (és szerencsétlen következményei)*, ford. VALLASEK Júlia, Koinónia, Kolozsvár, 2017, 85–96.; BALÁZS Imre József, *A harmadik Forrás-nemzedék irodalomtörténeti szerepe (Előszó) = A harmadik Forrás-nemzedék viszonyhálózatai. Tanulmányok*, szerk. Uő., Komp-Press, Kolozsvár, 2022, 8.

21 „Amikor a regény megjelenik, a romániai magyar irodalomban sokat mondó fordulat zajlik: gyökeres szakítás a korábbi évtized agresszív dogmatizmusával, s ennek a fordulatnak nem is akármilyen része a *Zokogó majom*.” DÁVID Gyula, *Sánta angyalok utcája = Más térben. Bálint Tibor (1932–2002)*, szerk. EGYED Emese, Komp-Press – Kolozsvár Társaság – Bálint Tibor Baráti Társaság, Kolozsvár, 2012, 114.

22 BÁLINT Tibor, *Bródy Sándor: Húsevők*, Igaz Szó 1961. március, 477.

az összesen 1200 oldalas Bródy-kiadás forgatása meghatározó szerepet játszhatott a saját hangra, a beleérző értéksemlegességre való rátalálásban. Mert Bródy sem ítél, hanem ábrázol, megérett részvétellel ábrázolja még azt is, amikor megérett részvételt tanúsító hősenek igyekezete zátonyra fut, mindjárt a kötet első, *Mefisztó barátom* című novellájában.

Bródy mellett másik fontos olvasmánya Gelléri Andor Endre.

A második világháború végén elhunyt novellistától 1965 őszén *Tréfa, csillagok* címmel adott ki válogatást a bukaresti Irodalmi Könyvkiadó.²³ Bálint Tibor róla szóló ismertetője október közepén jelent meg az Utunkban,²⁴ de a kézirat (vagy az alapjául szolgáló kétkötetes budapesti kiadás²⁵) már tavasszal eljuthatott hozzá. Így születhetett meg az a személyes hangú esszé, amely – egy Gelléri-novella kíséretében – jóval a kötet megjelenése előtt, május közepén látott napvilágot a hetilapban.²⁶ Gelléri Andor Endrét a külvárosi emberek tarka, szorongatott világának az ábrázolójaként mutatta be, aki lírai reflexióival varázslatos módon oldja könnyeddé és libegővé a nehéz szüzsét, miközben „nem lehet nyomon követni mesteri tollának kacskaringózását”. Márpedig ő éppen ezt szerette volna. Pozíciója a fiatal íróé, aki arra kíváncsi, „hogyan vajon járt-e már valaki az ösvényen, ahol ő tapogatózik előre. [...] Ezzel a szorongással kutattam én is az embert, aki már tökéletesen megvalósította a próza és líra egységét, akinek jelzői, hasonlatai, szóképei többé nem járulékos elemek a novella épületén, hanem a szív önvallomása, a lélek érzésgondolata.”

Érzésgondolat: alighanem hapax legomenon. Csak neologizmussal volt képes kifejezni azt a sajátos aurát, amelyet Gellérit lapozgatva érzékelte. „[...] a nyomor átalakul macskává, simogatják s eljászanak vele”²⁷ – olvashatta például az *Ukránok kivégzése* című novellában. Esszéjének zárásában ismét hangsúlyozta, hogy novellákat a mesterét kereső fiatal író szemével olvasta: „Gelléri Andor Endre oly nagy tehetségű író volt, hogy közvetlenül semmit sem lehet tőle tanulni, de az álmofejtőket mégis megjutalmazza. És sok-sok álmainak megfejtése után így kaptam

23 A frissen megjelent könyvről szóló híradást lásd: Falvak Dolgozó Népe 1965. október 2., 6.: „TRÉFA, CSILLAGOK címmel válogatott novelláskötetet jelentetett meg az Irodalmi Könyvkiadó Gelléri Andor Endre, a kiváló prózaíró, a proletáretel hű ábrázolójának írásából.”

24 (BÁLINT), *Gelléri Andor Endre: Tréfa, csillagok*, Utunk 1965. október 15., 6.

25 GELLÉRI Andor Endre *Összegyűjtött novellái*, szerk. Sz. LÓDI Gabriella – UNGVÁRI Tamás, Szépirodalmi, Budapest, 1964.

26 BÁLINT Tibor, *Gelléri Andor Endre*, Utunk 1965. május 14., 10.

27 GELLÉRI Andor Endre, *Ukránok kivégzése = Uő., Tréfa, csillagok. Válogatott novellák*, bev. KÁNTOR Lajos, Irodalmi, Bukarest, 1965, 272.

én is ajándékba tőle azt az üzenetet, hogy az egyszerű ember fölötte áll az eladósodott közéletnek, és [...] éppen az álmok varázsolták át, hitének tiszta fénye tódult be az apró ablakokon.” Rokon törekvések mély, benső megértéséről tanúskodnak e sorok, melyek hozzásegítették saját, senki máséval össze nem téveszthető regényvilágának kialakításához.

Aki netán Bródy- vagy Gelléri Andor Endre-hatások után indulna Bálint Tibor regényében, téves úton járna. Ugyanez elmondható regényfordításai kapcsán. George Mihail-Zamfirescu *Városszéli szerelem*²⁸ és Eugen Barbu *A gödör*²⁹ című regényei egyaránt a bukaresti külvárosba vezetnek, mindkét szerző beleérző és értéksemleges módon viszonyul az ott élők nem feltétlenül törvény- és moráltisztelő, nyomor predesztinálta cselekedeteihez. Egymással mégis összetéveszthetetlenek. És összetéveszthetetlen velük a *Zokogó majom* világa is, annak ellenére, hogy a fordítás sohasem egyszerű átültetés, hanem újratерemtés. A külvárost jól ismerő Bálint Tibor keze nyomán ihletett munkák születtek, s a magyarul szépen szóló román szöveg igazolhatta saját, formálódóban lévő írói törekvéseinek életképességét. A *városszéli szerelem* először 1964-ben, *A gödör* 1967-ben jelent meg. Utóbbi egyébként Budapesten, s a magyarországi kiadást csak 1978-ban követte a némileg átdolgozott romániai.

Barbu munkájának fordítása közben Bálint Tiborban már formálódhatott saját nagyregényének gondolata. A *Zokogó majom* készültéről először 1968. február 2-án adott hírt az *Utunk*.³⁰ A rövidhírt másfél hónappal később szövegrészlet követte,³¹ majd májusban Hornyák József arról tudósított, hogy „a szerző a napokban túljutott az ötszázadik oldalon”.³² Az időpontok közelsége arra utal, hogy a Zamfirescu- és Barbu-szövegekkel való bensőséges megismerkedés legalább olyan fontos ösztönzést és bátorítást jelentett Bálint Tibor számára, mint a Bródy- és Gelléri-novellák olvasmányélménye. S ez arra figyelmeztet, hogy a tradicionálisan és – okkal – az egységes magyar irodalom részének tekintett erdélyi magyar irodalom alakulástörténetének vizs-

28 George MIHAIL-ZAMFIRESCU, *Városszéli szerelem*, ford. BÁLINT Tibor, Irodalmi, Bukarest, 1964. (A román nyelvű kiadásokban többnyire: George Mihail Zamfirescu.)

29 Eugen BARBU, *A gödör*, ford. BÁLINT Tibor, Európa, Budapest, 1967; *Ua*, ford. BÁLINT Tibor, az eredetivel egybevettette MOLNÁR Tibor, Kriterion, Bukarest, 1978.

30 „Bálint Tibor eddigi legnagyobb lélegzetű munkáján dolgozik. *Zokogó majom* című készülő családregegyének cselekménye a negyvenes és ötvenes évek Kolozsvárján játszódik.” *Utunk* 1968. február 2., 8.

31 *Szülők a sírkövön*, *Utunk* 1968. március 15., 3. Szerkesztői lábjegyzet: „Részlet a *Zokogó majom* című, készülő regényből.”

32 HORNYÁK József, *Noé bárkája*, *Utunk* 1968. május 24., 6.

gálatakor sem lehet eltekinteni a román irodalmi környezettől, még akkor sem, ha a kapcsolatok nem olyan magától értetődő módon szerveződtek, mint ahogyan az *Új Symposion* egymást követő nemzedékei által reprezentált vajdasági magyar irodalom szerveült az 1960-as évek első felétől a szerbhorvát irodalommal.³³

*

Bálint Tibor családregegye tehát a beleérező értéksemlegesség terén sem gyökerek és előzmények nélküli. Ezeket azonban inkább esszéi, könyvismertetői és regényfordításai, mintsem belletrisztikai alkotásai között kell keresni. Előrepillantva pedig megállapítható, hogy a *Zokogó majomban* kialakított alkotói hozzáállás nem határozta meg későbbi munkásságát. Karcolataiban, melyekkel változatlan intenzitással volt jelen a sajtóban, a műfaj követelményeinek megfelelően továbbra is kijelölte a jó és a rossz pólusait. Többnyire finoman, néha szinte szájbárágósan. Furcsa fíntor, hogy Beke Györgynek a Falvak Dolgozó Népe hasábjain a *Zokogó majomról* megjelent könyvismertetése³⁴ mellett, amelyben a falusiakkal szembeni előítéletekkel leszámolva ajánlotta a városi tematikájú regényt a vidéki olvasók figyelmébe – mondván: falun és városon egyaránt vannak jó és rossz olvasók, a jó olvasónak pedig városi és falusi témájú könyveket egyaránt a kezébe kell adni –, e falusi olvasót nagykorúsító könyvismertetés mellett tehát Bálint Tibornak egy előítéletes falusiakról szóló, kifejezetten vidéki olvasóknak szánt tantörténete³⁵ jelent meg. A *Katinka telke* egy vidékre került városi agronómuslányról szól, akit egészen addig csúfol a falu, a kollektív elnökével az élen, míg csak ki nem derül, hogy az ő kísérleti parcelláján kétannyi kukorica terem, mint a szokásos vetőmaggal beültetett földeken; akkor viszont a csúfolódó elnök lesz kénytelen nagy szegye-
nében elköltözni a hetedik határba.

Bálint Tibor ez idő tájt és ez után született karcolatainak többsége nem ilyen szájbárágós tantörténet, a műfaj elvárásai alól azonban nem bújhatott ki. Regényíróként viszont – bizonyítja a *Zokogó majom* – tágabb keretek között, szabadon mozoghatott. Így első pillantásra akár meglepőnek tűnhet, hogy a beleérező értéksemlegesség már a nagyregény történeteit továbbszövő, *Zarándoklás a panaszfalhoz*³⁶ című

33 SZAJBÉLY Mihály, *Utószó, Modern annales = Rózsaszín flastrom. Beszélgetések vajdasági írókkal*, szerk. Uő., JATE Szláv Filológiai Tanszék, Szeged, 1995, 228–234, 241–245.

34 BEKE György, *Miért ajánlom...* Falvak Dolgozó Népe 1970. október 28., 4.

35 BÁLINT, *Katinka telke*, Falvak Dolgozó Népe 1970. október 28., 4.

36 BÁLINT, *Zarándoklás a panaszfalhoz*, Kriterion, Bukarest, 1978.

munkájában sem játszott meghatározó szerepet, a rendszerváltás után megjelent *Bábel toronyházában*³⁷ pedig végképp a háttérbe szorult. De ha jobban meggondoljuk, nem is történhetett volna másként: a kommunista hatalomátvétellel eltűnt az a világ, amely a beleérző értéksemlegesség háttérét biztosította.

A külvárosok lakói a két világháború között a maguk módján igyekeztek boldogulni, célt ugyan sohasem értek, de legalább nem is ígért számukra senki boldogulást. A *Zokogó majom* róluk szólt. Az élehetetlenekről, az ügyeskedőkről, az ábrándozókról, a gonosz italok kába áldozatairól. A társadalom haszonélvezői kívül maradtak az elbeszélő szemhatárán, a belváros jómódú polgárai utcai díszletek, a hatalom birtokosait csak az önkényeskedő rendőr képviseli. A második világháború után viszont arról szólt minden, újságoktól a tömeggyűlésekig, hogy eljött az igazságos társadalom, nincsenek többé ingyenélő gyárosok és nagybirtokosok, de még a falusi kulákok és a városi ügyeskedők számára is ütött az igazság órája. „Minden út lezárult a kisajátított földbirtokosok előtt.” Máshol: „Pánik a spekulánsok között.” Vagy éppen: „Nem szednek ki reakciós kéziratot a nyomdászok.”³⁸ Gyorsan kiderült azonban, hogy a szép szövegek mögött új (kommunista) elit épül új klientúrával, mely hatalmát erőszakra és hazugságra alapozza. Erről a világról szólnak a későbbi regények, melyeket szokás a *Zokogó majom* folytatásának tekinteni. A *Zarándoklás a panaszfalhoz* szereplőinek egy része valóban ismerős a családregegyből, mellettük azonban – és velük azonos súllyal – színre lépnek a kommunista hatalom birtokosai és haszonélvezői. A *Bábel toronyházából* pedig végképp kikopnak a régi alakok, helyükbe új kiszolgáltattak, leginkább értelmiségiek kerülnek. És ami a másik oldalt illeti, az új elitet immár nem csupán a hatalom helyi haszonélvezői és kiszolgálói képviselik, hanem a legfőbb vezető, a Ceaușescu-homológ Hamudius, a maga családjával és groteszk udvartartásával.

A szereplőgárda differenciálódásával elkülönül a *jó* és a *rossz*, ezzel együtt az elbeszélői szerkezet tradicionálisabbá válik. Érthető persze, hogy Gheorghe Gheorghiu-Dej és Nicolae Ceaușescu deformált társadalmát Bálint Tibor nem volt képes a szenvedőkre és kiszolgáltattakra fókuszálva, értékítéletektől mentesen ábrázolni. Érdekesebb kérdés, hogy miként volt ez lehetséges a két világháború között ját-

37 BÁLINT, *Bábel toronyháza*, Polis, Kolozsvár, 1996.

38 BÁLINT, *Zokogó majom*, 457–459.

szódó regény gondosan komponált történetsszövevényének létrehozása során, hiszen boldogságkereső hőseit akkor is kegyetlen világ vette körül. Nem a maguk hibájából voltak és maradtak ők, minden kétségbeesett felemelkedési kísérletük ellenére, a társadalom páriái. A válasz minden bizonnyal az írói tapasztalat különbségében keresendő: a *Zokogó majom* a gyermekkor régi emlékei, a *Zarándoklás a panaszfalhoz* és *Bábel toronyháza* a közelebbi múlt felnőttként megszenvedett történései nyomán született.

A távoli múlt megidézése nem egyszerű, és ez a probléma a regény elején mindjárt reflektálttá válik. Az emlékező munkára a Hektor után érdeklődő detektív látogatása készíti Vinczét, de miközben tudatának mélyén a pincérel közös családi történetek után kutat, saját gyermekkorának elsüllyedt világa kerül a felszínre. Szilánkosan, mozaikok formájában. A háttérben kétségbeesítő homály, s e tény különösen hangsúlyossá válik azáltal, hogy az emlékezet diribdarabkáit nem a klasszikus énelbeszélés jól ismert formája rendezi egységes narratívába. A mindentudó elbeszélő nem adja át a szót hősének, maga számol be Vincze gondolatairól, miközben arról is részletesen tudósít, amiről a gyermeknek nem lehetett tudomása, de amely hozzátartozott az őt közvetlenül körülvevő világhoz, és determinálta sorsát. Mondhatni, az elbeszélő kiegészíti a tehetetlenkedő főhőst, aki a múlt szétesését érzékelve rácsodálkozik az életrajzi regényekre, melyek szereplői „négy-öt éves korukból összefüggő párbeszédet idéznek”, ő pedig „arra sem emlékszik, hogy kivel találkozott tegnap”.³⁹

A *Zokogó majom* mindentudó elbeszélője ugyanakkor nem él vissza a hatalmával. Mindenről tudhat, de a gyermek perspektívájához ragaszkodva megtartóztatja önmagát. A nagy történelmet csupán újságcikk-kollázsokkal jelzi, miközben a külváros szövevényes mikrovilágát úgy igyekszik a maga teljességében érzékelhetővé tenni, hogy ragaszkodik a bennszülöttek redukált nézőpontjához. Lényegi különbség ez a későbbi regényekhez képest, melyek elbeszélője, összefüggésben azzal, hogy a mögötte álló író élményei immár felnőttkorából származnak, nem korlátozza önmagát.

Az eljövendő változást a *Zokogó majom* zárófejezete, ahol a munkások igazát újságíróként képviselő Vincze Kálmán leleplezi gyermekkori barátját, az új rend haszonélvezőjévé vált Gulliver Danit,⁴⁰ valójában előre

39 *Uo.*, 18.

40 Az eset önéletrajzi fogantatású; lásd: BERTHA Zoltán, *Bálint Tibor*, Akadémiai, Budapest, 1990, 14.

jelzi. Konfliktusuk nyomán elkülönül a tisztességes és a tisztességtelen. A szerkesztőség többi tagja sodródik, alkalmazkodni és boldogulni igyekszik. A beleérző értéksemlegesség mindeddig az ő ábrázolásuk esetében is érvényesült, de Vincze (majd a mellette szóló Meszték Rudi) egyértelmű kiállása egy csapásra Gulliver mellé, a *rossz* oldalára helyezi őket. S hogy mindez alapvető változást jelent a regény poétikájában, azt áttételesen, de félreérthetetlenül jelzi az író-alteregő Vincze dilemmája, amikor pontot tesz a Gulliver Danit leleplező cikk végére. „[...] egyszerre szorongás kezdte gyötörni; nem félelem volt ez, hanem sajnálat, emlékező sóvárgás és egy parányi önmegvetés kínja, hogy Gulliver Danit odalökte a közvéleménynek, holott talán jobban tette volna, ha meghagyja őt tudatának kedélyes peremén, ahol annyi félszeg vagy öntelt ember szabadon bolyong anélkül, hogy bármelyiket is gyűlölné, megvetné, vagy kárhózná”.⁴¹ Dani része volt a gyermekkor-nak, a beleérző értéksemlegesség világának. Most ellentétes oldalon találják magukat: egyikük kiszolgáltatottja és elszenvédője, a másik képviselője és haszonélvezője a hatalomnak.

A gyermekkor véget ért.

Mondhatni, a regény befejezése előre jelezte, hogy ha a történetnek lesz is folytatása, a *Zokogó majom* egészen biztosan egyszeri és megismételhetetlen alkotás marad Bálint Tibor életművében.

41 BÁLINT, *Zokogó majom*, 571.